

Fosztó László

Beszéd és moralitás: az eskü egy kalotaszegi magyarcigány közösségben

A beszéd, és ami a szavakon túl van

A nyelv természetéről minden beszélő rendelkezik egy többé-kevésbé implicit tudással, úgynevezett nyelvi ideológiával (lásd Woolard–Schieffelin 1994). Ennek a tudásnak egy része tulajdonképpen nem is magára a nyelvre vonatkozik, hanem a nyelv és a beszéd valamint a nyelven kívüli világ viszonyára. Vannak olyan beszédhelyzetek, amikor ezek a nyelvvel kapcsolatos elképzelések hangsúlyosan megmutatkoznak. Az eskütevés egy ilyen beszédhelyzet. Aki esküszik, az szavainak igazát erősíti meg: állítja, hogy beszéde megfelel a valóságnak, ami a szavaitól függetlenül létezik. Az is lehet, hogy az eskütevő éppen fogadalmat tesz, és azt ígéri, hogy kimondott szavainak megfelelően fog viselkedni a jövőben. Az eskü a beszélő morális állásfoglalását nyilvánítja ki mindkét esetben. Ennek a morális magatartásnak maga az eskütevés az egyik végső bizonyítéka, ezért az eskütevés vizsgálata a beszéddel kapcsolatos morális elképzelések kutatásába nyújt betekintést (az érvénytelen esküre kitérek az alábbiakban). A morális képzetek eltérőek lehetnek különböző társadalmakban, illetve változnak az idő folyamán, de az esküvel kapcsolatos morális problémák figyelemre méltó egységet mutatnak a különböző kultúrák közt, ezért félrevezető volna az eskütevés gyakorlatában megmutatkozó nyelvi ideológiákat túlságosan relativizálni. A terepmunkám nyilvánvalóan elég specifikus kontextust szab az eskütevési gyakorlat vizsgálatának, további kutatás azonban igazolhatja, hogy hasonló jelenségek széles körben elterjedtek, aminek oka az, hogy az esküvés gyakorlata az emberi beszéddel kapcsolatos alapvető problémára utal: miképpen szerzünk érvényt a szavak és a szavakon kívüli világ kapcsolatának?

A közösség, amelynek eskütevési gyakorlatáról írok, Kolozsvár környéki romungrók (magyarcigányok) egy csoportja, akik a városban és Kalotaszeg magyar többségű falvaiban élnek. A kutatás során elsősorban egy falu roma

lakóit ismertem meg jobban, illetve a városban élő rokonaikat.¹ Ennek a közösségnek legtöbb tagja egyaránt ismeri a romani, a magyar és a román nyelvet. Az már az ismeretségünk kezdetén nyilvánvaló volt, hogy ezeket a nyelveket felváltva és olykor egyetlen beszélgetés során keverve is beszélnek egymás közt (ennek elemzése külön tanulmányt érdemel). Az is feltűnt, hogy gyakran használják egymás közt a *Haljak meg* [ha nem]! (*Te merav!*) típusú fordulatokat, ha nyomatékot kívánnak adni szavaiknak. Ezeket a szófordulatokat dokumentálta a szakirodalom más roma csoportok beszélési gyakorlatában is és a nem-romák nyelvhasználatától sem teljesen idegenek. A Székelyföldről ismerem az *Így görbüljek meg* [ha nem igaz stb.]! magyar formát, illetve román ismerőseim némelyike is használ hasonló kijelentéseket (*Să mor eu!*), hangsúlyozási funkcióban. Ezek a köznapi beszédbe ékelt szófordulatok a formális eskük köznapi változatai. A vizsgálatom tárgyát képező formális eskü, abban különbözik ezektől a köznapi szófordulatoktól, hogy ritualizált és ezért feltételezett hatása is nagyobb.

A tanulmányt a következőképpen tagoltam: először rövid szakirodalmi áttekintést nyújtok, utána az általam elemzett etnográfiai anyag alapján az eskütevés gyakorlatát, mint az életkrízis rítusát definiálom, ezt követően térek ki az eskütevés nyelvi-pragmatikai struktúrájának, társadalmi szerkezetének és az eskühoz kapcsolódó vallásos képzeteknek az elemzésére.

Szakirodalom

A nyelvvel és a beszéddel kapcsolatos szociálintropológiai szemlélet kialakulása visszavezethető Malinowski munkásságáig.² Domináns vonása ennek a szemléletnek, hogy a beszédet nem lehet könnyen leválasztani az általános emberi viselkedésről és a társadalm szerkezetről. J. L. Austin munkája nyomán az is nyilvánvalóvá vált, hogy bizonyos kijelentések nem pusztán leírásai a nyelven kívüli világnak, hanem létrehozhatnak egy társadalmi valóságot. Ilyen kijelentések (ígéret, házassági rítus stb.) olyan ritualizált beszédesemények, amelyek kötelezettségeket, társadalmi kapcsolatokat hoznak létre

¹ Az írás alapjául szolgáló terepmunkámat (2003–2004) Kolozsváron és egy kalotaszegi faluban végeztem a Max Planck Szociálintropológiai Intézet támogatásával.

² Malinowski beszéddel és mágiával kapcsolatos elméletének kritikai tárgyalását lásd Stanley J. Tambiah (1968): *Malinowski Emlékelőadásában*. Gellner (1998) tömören tárgyalja Malinowski nyelvelméletét.

és szentesítenek. Ezek a kijelentések sajátos körülmények közt érvényesek, ha ezek a körülmények nem teljesülnek, akkor „üresek”. Az eskü egyike ezeknek a performatív erejű kijelentéseknek, úgynevezett verbális rítus, amelyet Corinne Kratz a *hatalom műfajának* nevezett (Kratz 1989: 637). Kratz, aki a kenyai Okiek nép közt végzett kutatást, az eskü mellett az *áldást* és az *átkot* sorolja a hatalom műfajai közé. Úgy gondolom, hogy az eskü ilyen műfaji besorolásánál hasznos, ha úgynevezett beszédműfajnak (Bakhtin 1986) tekintjük, amely egyike a romák körében megfigyelt és elemzett sajátos nyelvi jelenségeknek, amelyek a közösség morális rendjét teremtik meg és tartják fenn performatív erejük által. Michael Stewart (1989) egy magyarországi oláh cigány közösség körében elemezte az „igaz beszéd” gyakorlatát. Az „igaz beszéd” az éneklésnek egy meghatározott módja ebben a közösségben, és az éneklés a közösség morális újratemtését szolgálja.

Az alábbiakban csupán az eskütevés gyakorlatának elemzésére szorítok, bár az eskü és az átok kapcsolata nyilvánvaló a romák esetében is: az eskü leggyakrabban formája a feltételes átok, amelyet az eskütevő önmagára mond ki. De ebbe a rövid szakirodalmi áttekintésbe nem áll módomban az átokkal és áldással kapcsolatos szakirodalom vizsgálata, sőt az eskütevéssel kapcsolatos irodalomnak is csak egy szűk szeletét mutatom be. Az esküvel illetve az „istenítéssel” (ang. *ordeal*) kapcsolatos történeti kutatásokra egyáltalán nem térek ki, és az etnológiai vizsgálatok köréből is csupán azokra utalok, amelyek segítségével ennek a tanulmánynak az elméleti hátterét megalapozom, illetve összehasonlító céllal hivatkozom a romák eskütevési gyakorlatával kapcsolatos néhány publikációra.

Az eskütevés gyakorlatának általam ismert egyik legalaposabb antropológiai elemzése Michael Herzfeld-től származik nem-roma közösség vizsgálata alapján. Herzfeld (1997) Kréta szigetén hegyi pásztorok körében végzett terepmunkát. Ezek a pásztorok leginkább akkor tesznek esküt egymás előtt, amikor az egyikük nyájából valaki állatot lop. A kárvallott megkeresi azt, akit a lopással gyanúsít (ez leggyakrabban egy másik pásztor), és arra kéri, hogy esküdjön meg ártatlanságára egy ikon előtt. Az ilyen esküre hívás kényes ügy, nemcsak akkor, ha alaptalan a gyanúsítás, hanem akkor is, ha a joggal gyanúsított megesküszik. Ezekben az esetekben a kárvallott kénytelen elfogadni az esküt, és nem léphet fel semmi más követeléssel, a hamis esküt tevő további sorsát az ikonon ábrázolt szentre, illetve Istenre kell bízni.

Herzfeld szerint a *kölcsönösség strukturális nosztalgiája* övezi ezek közt az eskütevő pásztorok közt fennálló társadalmi kapcsolatot: ez egy olyan társadalmi ideál, amely az esküre hívó és az eskütevő közti összetartozást és

reciprocitást hangsúlyozza, elválasztva őket a „külvilágtól”, amelyben más társadalmi szabályok érvényesülnek. A külvilág számára az állatlopás bűntény, tehát a pásztorok a rendőrség segítségét is kérhetnék, mégis inkább az eskütevést választják, mert ez saját autonómiájukat fejezi ki. A kölcsönösség és az önkéntesség tartja fenn ezt az autonóm világot, adódó alkalommal az eskütevő is esküre hívhatja társát, akinek hívására éppen megesküdt. Olyan esetekben viszont, amikor kényszer hatására esküszik valaki, az eskü semmisnek tekinthető. Ezt bizonyítja, hogy a pásztorok elképzelése szerint a görög rendőrség nyomására tett hamis esküt nem kíséri természetfölötti büntetés (Herzfeld 1997: 122).

A romák körében lejegyzett eskütevési gyakorlat több párhuzamot is mutat a krétai pásztorok közti esküvel. Az eskü leginkább konfliktusok mediálása során jelenik meg romák közt is. Előfordulhat gazdasági stratégiák miatt rivális férfiak közt, vagy a menyasszonyváltság fizetése körül felmerülő vitákban (Gropper 1975, Salo, M. – Salo, S. 1997, Sutherland 1975). Az eskü gyakori velejárója az egyes romacsoportok körében gyakorolt *kris*-nek (törvénykezés), és néha pusztán annak kijelentése, hogy valaki kész esküt tenni, elégséges ahhoz, hogy szavainak hitelt biztosítson (Salo, M. – Salo, S. 1977: 60). A krétai pásztorok esetéhez hasonló módon az eskü a romák számára is megteremti a *strukturális nosztalgiát*, az önkéntesség, a kölcsönösség és az autonómia társadalmi ideálját. Az eskütevés által a közösségen belül kezelhetőek olyan kihágások, amelyek a külvilág törvényeit követve bünténynek minősülnek. Az eskü segítségével például megtörténhet a közösségen belül elkövetett lopás „nyomozása” külső hatóságok bevonása nélkül (vö. Yoors 1967: 176–179).

A romákról szóló szakirodalom egy másik csoportja (Borbély 2007, Pozsony 1993, Rézműves 1998) az eskü gyakorlatának olyan vonatkozásairól is beszámol, amelyek nem jelennek meg a krétai példában. Ezeknek a leírásoknak a tanúsága szerint egyes roma közösségekben esküt gyakran házastársak közti hűtlenség gyanúja esetében vagy a férj túlzott alkoholfogyasztásának megfékezése érdekében tesznek. Emellett megjelenik az eskü a lopás gyanújának elhárítására is. Rézműves Melinda kiemeli, hogy az általa vizsgált oláh cigány közösségben az eskü helyreállítja a házastársak közti békét olyan esetekben is, amikor a közösség tudatában van a házasságtörésnek, tehát az eskü hamis (Rézműves 1998: 28). Pozsony Ferenc háromszéki magyar nyelvű cigányok körében jegyezte fel a házastársak közti eskütevés hasonló példáját (Pozsony 1993). Borbély Sándor egy kárpátaljai magyarcigány közösség esetében szintén a családi élet belső szabályozásában betöltött

szerepét hangsúlyozza (Borbély 2007: 62–65). Az alább bemutatott etnográfiai anyag ezeket a megfigyeléseket bővíti egy kalotaszegi közösségből származó etnográfiai anyaggal.

Az eskü mint az élet-krisis rítusa

Az általam vizsgált esküvési gyakorlat az élet-krisis rítusának tekinthető: leginkább akkor kerül sor eskütevéésre, amikor valaki életének olyan szakaszába jut, hogy társadalmi kapcsolatait a teljes felbomlás fenyegeti, és az eskütevése ebben fordulópontot jelent(het). Azok a kapcsolatok, amelyek ilyen krízishelyzetben leginkább megterhelődnek, az egyén legközvetlenebb kapcsolatai, házasele és szűk családja. Az eskü is leggyakrabban rájuk „hat vissza”, amint bemutatom a továbbiakban.

Terepmunkám kezdeti időszakában Kolozsváron Lina³, egy idős roma asszony elmesélte, hogy veje, Mihai a család nyomására miképpen próbált leszokni az ivásról. Az asszonynak két felnőtt lánya volt: Gabi, az idősebb, és Rita, a fiatalabb, Mihai felesége. Az alábbi interjúrészlet egy hosszabb beszélgetésből származik, amelynek során Lina romani nyelven beszélt, de közbeszúrt magyar és román „idézeteket” is, ahogyan az elbeszélte események, és párbeszéddek megkívánták. A beszélgetés során én is használtam a romanit, de magyarul is kérdeztem, mert a romani tudásom nem volt elég-egyes ahhoz, hogy kérdéseimet világosan megfogalmazzam.

Megesküdt [Mihai] (colaxardjas), hogy nem iszik többet, és húsvét első napján három rohama volt. Háromszor, egyik a másik után, először nyolc órákor, amikor templomban voltak az emberek, másodszor délben, aztán este hatkor. Este majdnem ráugrott Gabira. Ki az ablakon... Az ajtót látta [Mihai] az ablak helyén, és ahogy ott feküdt Gabi az ágyban, az ablak alatt, akkor ott volt az ágy, ahogy ott feküdt, éppen az ágyra ugrott, ahogyan ki akart ugorni az ablakon. Gabi visszalökte: „Ó anyám! Reám-ugrott! Anyám!” Halálra ijedt. Rita nem állt volna meg mellette, annyira félt tőle. Menekült tőle a világ végéig.

Egy nap csipkebogyót gyűjtöttünk. Ivott [Mihai] egy deci pálinkát mielőtt elindultunk volna, a Vámnál [egy kocsmá]. Én mindegyre kérdeztem tőle, amíg szedtük a csipkebogyót: „Jól vagy, Mihai? Nem vagy rosszul?”

³ Minden személynevet megváltoztattam.

„Nem!” És megint: „Nem vagy rosszul?” „Nem!” Amikor visszaértünk ide, bementünk, hogy mérjék le a csipkebogyót. Akkor ott vették a csipkebogyót a híd mellett. Ott vette a gádzsó a csipkebogyót. Amíg mi benn voltunk, egyszer csak látom, hogy reszket, és földhöz csapja magát: Bumm! „Ó Uram!” Pár lépésre volt a víztől. Majdnem beléesett a Szamosba. Futottam a gádzsihoz [az asszonyhoz]: „Tud adni egy kicsi pálinkát? Mihai leesett a földre!” Az asszony is a férje is ismerte. „Nincs pálinkám!” – azt mondja – „Nincs semmi!” Mondom neki: „Leesett, nem tudok elfutni, hogy hozzak neki...” A férje is azt mondja: „Adjál neki egy kis pohár pálinkát (păhărel de țuică)! Leesett az ember, te, asszony!” A gádzsó kinyitotta a [Mihai] száját és vizet adott neki. Én letöröltem az arcát a kötényemmel. Tele volt vérrel, mert elrágta a nyelvét. Eldobtam a kötenyt, nem venném fel még egyszer! Beledobtam a vízbe. De Rita meg nem fogta volna [Mihait]. Isten őrizz!

[De nem nyavalyatörés volt az, és nem az eskü?] Az eskü miatt volt. Végül elvitte Rita a templomba és a pap feloldozta (desputridjas). Olvasott a fejére.

[Amikor olvas, akkor a pap előtt térdel és ő, a pap, letakarja a fejét?] Igen. Letérdelsz a pap elé, letakar, s olvas. Olvas a Bibliából, a fejed fölött. Akkor megkerülsz az oltárt háromszor, és megcsókolod a keresztet. Persze. Laci, az eskü nagy! Nagyon, nagyon, nagyon nagy az eskü. Ha tudod, hogy nem bírod betartani, akkor ne csináld!

Már ez előtt a beszélgetés előtt hallottam több esetről a romák közt, amikor szerencsétlenséget vagy súlyos betegséget természetfölötti büntetésnek tulajdonítottak, és ezek gyakran eskütevéshez kötődtek. Tudtam, hogy az eskü megszegése vagy a hamis eskü súlyos bűnnek számít, és isteni büntetést von maga után. A terepmunkám későbbi szakaszában kiderült, hogy sok roma, akikkel közeli kapcsolatban álltam, esküdt már élete során különböző problémák megoldása érdekében. A házastársak közti hűtlenség gyanúja, túlzott alkoholfogyasztás vagy kártyázás voltak a leggyakoribb okok. De előfordult, hogy ártatlanságát bizonyítva esküdt valaki, olyan esetben, amikor a közösségen belüli kihágás (pl. lopás) gyanúja érte. Az eskütevés veszélyes gesztusnak számít a természetfölötti büntetés megidézése miatt, ennek ellenére nagyon elterjedt gyakorlat.

Kutatásom során elsősorban a vallási megtérés jelenségei érdekeltek, de az eskütevés néhány eleme feltűnő hasonlóságokat mutatott a megtérés néhány aspektusával.⁴ Egyfelől a vallási megtérők egy része hasonló problémákkal küszködik, mint azok, akik esküt tesznek (pl. alkoholizmus legyőzése,

⁴ A vallási megtéréssel kapcsolatosan lásd Fosztó é. n.

családi béke helyreállítása stb.), másrészt az eskütevés, ha érvényes, akkor fordulópontot jelent a személy viselkedésében, ahhoz hasonlóan, ahogyan a megtérő „újjászületik”. És végül, azokra a sikertelen megtérőkre, akik nem tartják be új hitük követelményeit, hasonló módon vetül a természetfölötti büntetés árnyéka, mint az esküszegőkre. Ezek a megfigyelések arra indítottak, hogy az eskütevést és a megtérést hasonló szimbolikus technikáknak tekintsem, amelyek által egy közösség ellenőrzi és befolyásolja a személyes viselkedést és átalakítja a társadalmi kapcsolatokat. Ezt a hipotézisemet megpróbáltam közvetlenül is tesztelni néhány ismerősöm segítségével, rákérdezve arra, hogy az eskü (*e colax*) és a hívők közti keresztelő (*o bolipo maskar o pokaiti*) összehasonlítható-e. A válaszok nem hoztak egyértelmű eredményt, volt aki azt mondta, hogy a megtérés tulajdonképpen egy „nagy eskü”, mások egyetértettek, hogy az eskü és a megtérés egyaránt veszélyes, ha nem tartja be az ember a fogadalmát, de sokan (leginkább a megtértek) visszautasították a párhuzamost és az összehasonlítást a két jelenség között.

Természetesen számos különbség mutatható ki a megtérés és az eskütevés között. Legszembetűnőbb közülük, hogy amíg a megtérők számára a szív játszik kiemelt szerepet, mint a személyes változások szimbolikus színtere és központja, addig az eskütevők számára leggyakrabban a fej, és annak fenyegetettsége jelenik meg mint a személyes változások garanciája. A következő részben az eskütevés részletes elemzésére teszek kísérletet.

Az eskü struktúrái

Nyelvi-pragmatikai szerkezet

Nem láttam, miként tesz valaki rituális esküt, így nincs közvetlen adatom a beszédeseményről. Azt viszont többen elmesélték, hogyan zajlik az eskütevés, és esküszövegeket is elismételtek. Ezek alapján az eskü *feltételes átok*, amelyet az eskütevő magára és gyakran a hozzá közelálló személyre, vagy számára fontos dologra mond ki. Az eskü szövege szerkezetileg két részre bontható, egyrészt egy kijelentést (állítást vagy ígéretet) fogalmaz meg, másrészt egy átkot mond ki. A két elem szorosan kapcsolódik: az átok akkor „lép érvénybe”, ha a kijelentés valamilyen okból nem érvényes, vagy nem valósul meg. Az eskü tehát performatív nyelvi gesztus, nem pusztán közöl egy tényállást, hanem létrehoz valamit, azaz hatása van, ezért ebben az elemzésben a nyelvi kijelentés performatív dimenziójára helyezem a hangsúlyt.

Az esküket általában két típusba lehet sorolni aszerint, hogy időben milyen „irányba néz” az eskütevő (a *múltba* vagy a *jövőbe*), és ez az irányultság az esküben megfogalmazott kijelentés idejéből állapítható meg. Ha a kijelentés egy lezárult eseményre vonatkozik, *múltorientált* esküről beszélhetünk, ha a kijelentés egy meg nem történt eseménnyel kapcsolatos, akkor az eskü *jövőorientált*. Tehát múltorientált egy eskü, ha az eskütevő azt hangsúlyozza, hogy a múltbeli cselekvései vagy egy általa a múltban észlelt tényállás megfelel annak, amit most szavaiba foglal. De ha fogadalmat tesz valaki, akkor szavainak érvényességét csak jövőbeli viselkedése alapján lehet felmérni, ezért nevezem ezt a típusú esküt jövőorientáltnak. A múltorientált eskü akkor érvénytelen, ha az eskütevő *hamisan esküszik*, ha a jövőorientált eskü érvénytelen válik, akkor *esküszegésről* beszélünk. Az esküt természetfeletti hatalom „ügyeli fel” és az érvénytelen esküket kísérő büntetés mindkét esetben csak a jövőben történhet. A múltorientált esküt kísérő büntetés esetleg történhet azonnal is (a jelenben), a jövőorientált eskü büntetése csak később, az esküszegés után várható. Múltbeli, azaz visszamenőleges büntetést csak humorosan lehet kérni, pl. ha egy idős személy, akinek szülei régen meghaltak, tréfából így kiált fel: *Haljon meg az apám! (Te merel munro dat!)*

Az az elképzelés, hogy némelyik eskü visszavonható, mások viszont örökre szólnak, az eskütevés idődimenziójának egy következő vonását fedi fel: csak a jövőorientált eskü vonható vissza, mert ez a típus beteljesíthető, azaz megfelelő viselkedés kielégíti a fogadalmat, ezért a jövőorientált eskü rugalmasabb, már megtétele pillanatában is korlátozható időben. Az eskü beteljesedett, ha az eskütevő *megtartotta a szavát*. A múltorientált eskü esetében időbeli korlátozás nem lehetséges, mert ennek a típusú eskünek az érvényességi kritériuma az *igazmondás*, és ez nem tűr időbeli korlátozást: nem lehetséges a jelenben tett kijelentés performatív hatalmát fenntartani. Ha a beszélő az eskü során tett kijelentését módosítja a jövőben, akkor ez az újabb kijelentés felszámolja az eskü alatt mondottak érvényességét. Az eskütevés fő vonásait az alábbi táblázat foglalja össze.

	<i>Múltorientált eskü</i>	<i>Jövőorientált eskü</i>
Érvényességi kritérium:	igazmondás	megtartott szó
Az érvényesség időhatára:	nem korlátozható	kitűzhető és beteljesíthető
Érvénytelen beszédesemény:	hamis eskü	esküszegés

Visszavonás lehetősége:	nem vonható vissza	visszavonható
Kitűzött büntetés:	a jelenben/a jövőben	a jövőben

Ebből az összefoglalásból is kitűnik, hogy a hamis eskü súlyosabb megítélés alá esik, mint az esküszegés. A jövőorientált eskü (i.e. a fogadalom) esetében fennáll a visszavonás lehetősége (esetleg egy fordított rítus által) még olyan esetben is, ha már megszegették az esküt. A visszavonás felfüggesztheti a további büntetést, mint amilyent az előző részben bemutatott eset is illusztrál. A hamis eskü esetében nincs ilyen lehetőség.

Társadalomszerkezet

Az esküvel „kezelt” problémák gyakran kapcsolódnak a társadalmilag konstruált nemi (gender) szerepek problémáihoz, leginkább a férfiak túlkapásaihoz. A problémás viselkedés leggyakrabban a férfi baráti társaságához kapcsolódik, és néha a feleség gyanakodva követi a férj és a barátok (*o baráti*) közös mulatozásait, mert ebben a környezethez kötődik a túlzott ivás és a szerencsejáték. Az utóbbi évtized során városszerte bőven akadnak pókergépek is, de ma is a kártyázás jelenik meg leggyakoribb szerencsejátékként. Bár a családi kassza ideális esetben a feleség ellenőrzése alatt áll, a férj elrejtheti jövedelme egy részét, vagy a mulatozás és kártyázás során kölcsönket és adósságot halmozhat fel. Az is előfordulhat, hogy a baráti társaság bátorítja hűtlenségre. A roma asszonyok prostituálnak (*kurve*) tekintik azokat a nőket, akik férjük nélkül töltik idejüket férfitársaságban, és *látat adnak (del punro)*, közeledésre bátorítják az idegen férfiakat. Szexuális kihágás esetén szinte mindig a nőket hibáztatják, amiért nem utasítják vissza a férfiak közeledését. Előfordul, hogy a feleség nyilvánosság előtt megvédi házasságtörő férjét is a *férfi férfi (o mursh hin mursh)* érveléssel, és csak otthon veti szemére hűtlenségét. Azok a családon belüli erőszak esetek, amelyekről terepmunkám alatt tudomást szereztem, leginkább a feleség *nagy szája (vas o baro muj)* miatt történtek, amikor más problémák mellett a hűtlenség vádja is felmerült.

Ha egy férfi hosszú ideig elmerül az ivászatba, vagy jelentős kártyaadósságot halmoz fel, a feleség úgy dönthet, hogy elhívja egy templomba és megesketi, hogy felhagy ezekkel a szokásaival. A férj elfogadja, mivel bűnösnek érzi magát és tart attól, hogy felesége elhagyja. Az eskü a férfi baráti társaságának szolidaritását szakítja meg. Ha egy férfi megesküszik, hogy felhagy

az ivással, nem vehet részt zavartalanul a barátaival való mulatozásokon. A távolmaradás az ivástól való tartózkodást támogatja, mivel a közös ivás a norma, az eskütevő nevetség tárgyává válhat, ha titokban iszik (*pel garudes*). Az eskü megszegése veszélyforrás nemcsak az eskütevő, hanem egész családja számára. Részben ennek a fenyegetettségnek is tulajdonítható, hogy több alkalommal hallottam a feleség „realista” kéréséről: nem a teljes absztinenciát, csupán a mértékletességet kívánta meg a férjétől. Ilyen esetben a férj azt fogadja meg az esküben, hogy csak bizonyos mennyiséget iszik (pl. *két sörre esküdt*). A fogadalom korlátozható időben is azáltal, hogy egy bizonyos jövőbeli esemény (pl. egy ünnep) eljöveteléig marad érvényben. Ilyen esetben pl. karácsonyig (*zhik Kolonda*) tart az önmegtartóztatás, az ünnepet már szabadon megülheti az eskütevő is.

Ha a férj nem tartja be az esküjét, a családtagok attól tartanak, hogy nemcsak a férfi van veszélyben, de baj érhet bárkit közülük. Ha kiskorú gyermekek is vannak, a feleség úgy érezheti, hogy kockázatos volna a megszegett eskü fenyegetettsége alatt élni, és sürgeti a fogadalom feladását. Ebben az esetben egy ortodox paphoz (*xlahitjikon rasaj*, szó szerint *román pap*) fordulhatnak. Egyszerűbb esetekben a pap imát mond a férfi „feje fölött” és ez feloldozza az eskü alól. „Súlyosabb” esetben, pl. ha már jelentkeznek a természetfölötti büntetés jelei, a pap böjtöt írhat elő (pl. három kedden böjtöljön a férj) és a pap három vasárnapi mise során az eskütevő nevét a *templomba kiáltja* (*chigardel ande khangeri*). A eskütevés csak alkalmakként kapcsolódik az ortodox egyházhoz és a *román paphoz*, hiszen esküt bárhol lehet tenni, a templom és a pap jelenléte csak fokozza az alkalom komolyságát, de az eskütevés gyakorlata nem kötődik szorosan egyik egyházhoz sem. Az elbeszélések alapján úgy tűnik, hogy az ortodox papok fogadják be legkönnyebben az eskütevőket, és az általam ismert romák az eskü feloldásához is kizárólag ortodox papok hozzájárulását kérik.

Vallásos képzetek

Természetfölötti hatalomról alkotott képzetek nélkül az eskü nem működhet. Az a kérdés, hogy *Nem félsz a jó* (szó szerint: édes) *Istentől?* (*Na daras de o gulo Del?*) gyakran elhangzik a köznapi beszéd vagy vita során, amikor valaki beszélőtársának kétes morális tartására akar utalni. Ha a kérdező meg van győződve partnere őszintétlenségéről vagy tisztességtelenségéről, akkor nyíltan megkérdezheti: *Nem félsz, hogy Isten villámmal csap a fejedre?* (*Na daras ko Del trazonel ando tro shero?*) A villámcsapás mellett az esküszegés

vagy hamis esküvés „jutalmául” más gyakori büntetési formák is megjelennek az esküvésről szóló elbeszélésekben: szerencsétlenség, hirtelen szörnyű halál, vagy éppen hosszú súlyos betegség is magyarázható természetfölötti büntetésként. De fontos megjegyezni, hogy ritkán jelenik meg krónikus betegség vagy egy egyszerű baleset mint „büntetés”. Még akkor sem, ha halálos. Azokban az esetekben, amikor természetfölötti ok sejthető, van valami különös jelentéssel bíró elem. Gutaütést követő paralízis (*naphel balval*, azaz *rossz szél*) vagy mentális zavarok jelennek meg leggyakrabban büntetés gyanánt. Ez a két betegség azért lehet jelentéssel bíró, mert általuk a személy olyan képességei sérülnek meg (mozgásképeség illetve ítélőképesség), melyek az ember személyként való működésének alapvető követelményei.

Nem könnyű azoknak a körülményeknek a meghatározása, amelyek közt a természetfölötti büntetés előfordulhat, mert nagyon változatosak lehetnek. Illusztrációként álljon itt egy példa: Egy gyerek halálát több beszélgetőtársam is annak tulajdonította, hogy édesanyja hamisan esküdött. A haláleset a terepmunkám elkezdése előtt történt, és a természetfölötti büntetés több elemét is tartalmazta. A harmincas éveiben járó roma asszony megesküdött a hároméves gyereke *fejére*, hogy ártatlanságát bizonyítsa. Azt kérte, hogy *újságpapírba gyűjtse össze* a kislány agyát, ha részt vett egy lopásban. Hónapok múltán a városban, amint át akart menni egy utcán a gyereke kezét fogva, egy autó elütötte a kislányt mellőle, szétzúzva annak fejét. Az anya sértetlen maradt.

A hirtelen és szörnyű baleset azért válhat a természetfölötti büntetés példájává, mert egyesíti az ilyen büntetésekhez kapcsolt elképzelés több vonását. Valakinek a *fejére* esküdni gyakori kifejezés az esküformulákban. A fejre mondott átkok és eskük pedig visszahullhatnak valakire (*pelel pe leste/late*).⁵ Úgy tekintenek a személy fejére, mint ahová az ilyen „lehulló” büntetés eshet. Az is fontos körülmény ebben a példában, hogy bár az esküt az anya mondta ki, a veszélynek kitett személy a kislány. Ez azért lehet bevett forma, mert a szeretett személy kockáztatása az őszinteség bizonyítása céljából nagyobb nyomatékot adhat az eskünek. És a gyerek a legnagyobb érték, ebben mindenki egyetért a közösségben. Ezért a büntetés igazi súlya abban a szenvedésben rejlik, amit a túlélő anya kell elviseljen a hamis esküje

⁵ Erdős Kamill a magyarországi oláh cigányok közt feljegyezte (1989: 184), hogy a „fej megevése” kiemelt szerepet játszik több átokformulában és a köznapi szólásokban. Ezeket a kifejezéseket abban az értelemben használják, hogy „bajt okoz”, „rendőrségen feljelent”, „ellene vall” stb.

miatt. Ezt hangsúlyozza a történet azzal, hogy a baleset során az asszony sértetlen maradt.

A „lehulló” büntetés képzete kiemeli a büntetés esetlegességét: az átok vagy az eskü „eshet” olyan családtagokra is, akik teljesen ártatlanok, és tudatában sincsenek annak, hogy mi történik velük. Ez a bizonytalanság fontos része a büntetésnek, és figyelmeztetőként is szolgál az eskütevés veszélyeit illetően. A potenciálisan veszélyeztetett személyek köre leginkább a szűk családra korlátozódik, és leggyakrabban ez eskü egészen „pontos”, és csak bizonyos személyre „esik rá”, vagy „visszahull” arra, aki kimondta. Erre példa a következő történet.

A faluban egy roma férfi hűtlenséggel vádolta meg feleségét. Bár szomszédai és rokonai biztosították, hogy téved, azt követelte feleségétől, hogy esküdjön meg. Az asszony vonakodott, mert két kisgyerekük volt, és attól tartott, hogy bajuk eshet az eskü miatt, de végül megesküdtött a városban, egy templomban. Az asszony esküjét követően a férj egy sor balesetet szenvedett, és egy szekérről leesve eltörte a lábát. A közösség tagjai azzal magyarázták a férj sorozatos balszerencsését, hogy az ő fejére esett az eskü, ugyanis ismert volt, hogy neki voltak házasságtörő viszonyai.

Isten (*o Del*), aki néha megjelenik az esküt követő büntetésekről szóló történetekben, ambivalens személy, mert egyrészt jóságos („édes”), ugyanakkor kegyetlen is. Ha a természetfölötti büntetéshez kapcsolt esetlegességet is hozzáadjuk, akkor még zavaróbb képzetet kapunk, de az csak az elemző vagy a hívő számára jelenthet összeférhetlenséget, a hétköznapiakban nem tűnik annyira ellentmondásosnak.

Az az elv is megjelenik az eskühöz kapcsolódó elképzelésekben, hogy a rövid távú siker vagy nyereség veszteséggé válik hosszú távon. Egy, a közösségből származó roma asszony önéletrajzi elbeszélésében így jelenik meg ez: „Sorin [a férj] meg volt esküve, hogy nem kártyázik. Pénzt kért a testvérétől, s kártyázott. Hazamentünk. Azt mondja Katinak [a feleségének]: »Kati, valami rosszat csináltam.« »Mit csináltál?« »Ó Kati, nem is akarom megmondani milyen rosszat csináltam.« »Mit csináltál, te?« »Hát kártyáztam. De nyertem!«” (Könczei – Lăcătuș 2002: 113) A kártyában jelentkező szerencse és nyereség fölött érzett örömet beárnyékolja a megszegett eskü által a család „feje fölé” idézett büntetés.

Következtetések

Ez az írás az eskütevés gyakorlatát mutatja be és elemzi egy Kolozsvár környéki romungro közösségből származó etnográfiai anyag alapján. Az eskü sajátos beszédesemény, erős rituális kijelentés, amely a társadalmi valóság átalakítására tesz kísérletet. Antropológiai szempontból a beszéd az emberi viselkedés szerves része. Ennek megfelelően azt vizsgáltam, hogy az eskütevés gyakorlata milyen kapcsolatban áll a beszélő szociokulturális világával, hogyan alakítja viselkedését, és milyen módon befolyásolja társadalmi kapcsolatait.

A romákról szóló szakirodalom alapján a társadalmi helyzeteknek két olyan típusa különíthető el, amelyben megjelenik az eskü: az egyik esetben a közösség belső törvénykezését kíséri, fenntartva a csoport relatív autonómiáját a külvilág jogrendjétől, a másik esetben a családi élet konfliktusaihoz kötődve, a házastársak (gyakrabban a férfiak) kihágásait próbálja korlátozni. A vizsgált anyag alapján azt mondhatni, hogy ebben a közösségben az eskütevés leggyakrabban a családi élet konfliktusaihoz kötődik.

Az eskü elemzése a nyelven kívüli világ és a kimondott szavak közti viszony problémáira irányítja a figyelmet. A beszéd és a dolgok állását, illetve a szavak és a cselekvések összhangját a szavakat kimondó személy moralitása biztosítja (igaz, amit mond, illetve azt teszi majd, amit kimondott). A moralitás kinyilvánításának maga az eskü az egyik végső bizonyítéka, ezért az eskütevés vizsgálata a nyelvvel kapcsolatos morális megfontolások kutatásába nyújt betekintést.

Elemzésem egyik következtetése, hogy az eskütevés az egyént a társadalmi elidegenedéstől védi. Az eskütevés gyakorlata az eskütevő személyes viszonyaiban és családi kapcsolataiban jelen levő bizalom és szolidaritás helyreállítását célozza. Az esküt kísérő képzetekben is az eskütevő családja és legkedvesebb kapcsolatai (pl. gyerekei) jelennek meg, mint akiket a be nem tartott eskü veszélybe sodorhat. Ha egy roma férfi a vita hevében, hogy szavainak nyomatékot adjon, azt mondja, *Haljon meg a kicsi fiam!*, vagy egy roma asszony, aki azt szeretné, hogy édesanyja komolyan vegye, hozzáteszi mondandójához, hogy *Halva lássalak, anyám!*, önmagukra kívánnak veszélyt. A formális eskük ezekhez a köznapi átokformulákhoz hasonlóak: bár látszólag az eskütevő környezetében élőkét teszi ki a be nem tartott eskü idézte veszélynek, a büntetés tulajdonképpen az eskütevőt sújtja, mert elveszíti a hozzá legközelebb állókat a tettei és szavai közti diszkrepancia következtében. Ezért az esküre úgy tekinthetünk, mint a viselkedés és a beszéd egységét hangsúlyozó rituális nyelvi formára.

Szakirodalom

AUSTIN, John Langshaw

1976 [1962] *How to Do Things with Words?* Oxford University Press, Oxford

BAKHTIN, Mikhail

1986 *Speech Genres and Other Late Essays*. University of Texas Press, Austin

BORBÉLY Sándor

2007 Változó „határjelek” – a péterfalvi cigányok kulturális és etnikai identitása. *Regio*. (1) 51–83.

ERDŐS Kamill

1989 Néhány magyarországi „oláh” cigány jellegzetesség. In: VEKERDI József (szerk.): *Erdős Kamill cigánytanulmányai*. Békés Megyei Tanács V. B. Cigányügyi Koordinációs Bizottsága–Gyulai Erkel Ferenc Múzeum, Békéscsaba, 179–186.

FOSZTÓ László

é. n. A megtérés kommunikációja: gondolatok a vallási változásról pünkösdzimusra tért romák kapcsán. *Erdélyi Társadalom*. (megjelenés alatt)

GELLNER, Ernest

1998 *Language and Solitude. Wittgenstein, Malinowski and the Habsburg Dilemma*. Cambridge University Press, Cambridge

GROPPER, Rena C.

1975 *Gypsies in the City: Culture Patterns and Survival*. Darwin Press, Princeton–New Jersey

HERZFELD, Michael

1997 *Cultural Intimacy. Social Poetics in the Nation-State*. Routledge, New York–London

KÖNCZEI Csilla – LĂCĂTUȘ, Ileana

2002. *Ilonka néni*. Editura Fundației Pentru Studii Europene, Cluj-Napoca

KRATZ, Corinne

1989 Genres of Power: A Comparative Analysis of Okiek Blessings, Curses and Oaths. *Man* 24. (4) 636–656.

POZSONY Ferenc

1993 A háromszéki magyarajkú cigányok vallásos hitélete. In: BARNA Gábor (szerk.) *Cigány néprajzi tanulmányok 1. Cigány népi kultúra a Kárpát-medencében a 18–19. században*. Magyar Néprajzi Társaság, Budapest, 76–80.

RÉZMŰVES Melinda

1998 Az eskü szerepe az oláh cigány néphagyományban. E colax ande romengi tradicija. In: BARI Károly (szerk.): *Tanulmányok a cigányságról és hagyományos kultúrájáról*. Petőfi Sándor Művelődési Központ, Gödöllő, 19–30.

SALO, Matt T. – SALO, Sheila M. G.

1977 *The Kalderas in Eastern Canada*. National Museums of Canada, Ottawa
STEWART, Michael

1989 “True speech”. Song and the Moral Order of a Vlach Gypsy Community in Hungary. *Man* 24. (1) 79–102.

SUTHERLAND, ANNE

1975 *Gypsies: the Hidden Americans*. Tavistock Publications, London

TAMBIAH, Stanley J.

1968 The Magical Power of Words. *Man* 3. (2) 175–208.

WOOLARD, Kathryn A. – SCHIEFFELIN, Bambi B.

1994 Language Ideology. *Annual Review of Anthropology* 23. 55–82.

YOORS, Jan

1967 *Gypsies*. George Allen & Unwin, London